

OSLOBOĐENIK *LUCIUS PETICIUS HELIUS**

Ivo FADIĆ
Muzej antičkog stakla
Poljana Zemaljskog odbora 1
HR 23000 Zadar
ivo.fadic@zd.t-com.hr

UDK: 904.726.8](497.5 Zadar)"652"
930.271(497.5 Zadar)"652"
Stručni članak
Professional paper
Primljeno / Received: 2008-04-07

U Zadru su tijekom 2006. i 2007. godine vršeni arheološki nadzori i zaštitna istraživanja prilikom gradnje nove infrastrukturne mreže i kolektora. Zahvat se protezao od Puta Murvice do Trga Petra Zoranića, odnosno do kraja Medulićeve ulice. Zaštitna arheološka istraživanja temeljito su provedena i na Trgu Petra Zoranića, posebno zbog toga što su se na toj poziciji očekivali značajniji arheološki nalazi. Takva očekivanja bila su predvidiva stoga što je već 1908. godine J. Bersa na tom mjestu vršio sondažna arheološka istraživanja.

U odnosu na dosadašnje spoznaje, koje baštinimo s početka 20. stoljeća, najnovija zaštitna arheološka istraživanja pružila su cijeli niz novih i potpunijih saznanja o fortifikacijskom sustavu Zadra od rane antike do 13. stoljeća po Kristu, ali i jedan novi antički epigrafski nalaz. Pronađen je kao spolija na vanjskoj strani srednjovjekovnog ulaza. Riječ je o središnjem epigrafskom dijelu rimske nadgrobne stele s cjelovito sačuvanim natpisom i natpisnim poljem. Komemorator na steli je *Lucius Peticius Helius*, oslobođenik Lucija Peticija, koji za života podiže spomenik sebi i svojim i ženi Fabiji Veneriji. Po onomastičkim i paleografskim odlikama može se zaključiti da je spomenik nastao koncem 1. ili u 2. stoljeću po Kristu.

KLJUČNE RIJEČI: *Zadar, Iader, antika, epigrafija, Lucius Peticius Helius, Fabia Veneria, libertus*

U Zadru su tijekom 2006. i 2007. godine vršena arheološka zaštitna istraživanja i arheološki nadzor prilikom gradnje nove infrastrukturne mreže i kolektora. Zahvat se protezao od Puta Murvice preko Zrinsko-frankopanske ulice, te uz bivšu Tehničku školu preko Trga Petra Zoranića do kraja Medulićeve ulice. Zaštitna arheološka istraživanja provedena su i na Trgu Petra Zoranića, posebno zbog toga što je u izvedbenom projektu trasa gravitacijskog kolektora bila planirana na poziciji gdje su se očekivali značajniji arheološki nalazi. Takva očekivanja bila su predvidiva stoga što je već 1908. godine J. Bersa na tom mjestu vršio sondažna arheološka istraživanja. Rezultati tih istraživanja objavljeni su 1910. godine.¹

U odnosu na dosadašnje spoznaje, koje baštinimo s početka 20. stoljeća, najnovija zaštitna arheološka istraživanja pružila su cijeli niz novih i potpunijih saznanja o fortifikacijskom sustavu Zadra od rane antike do 13. stoljeća po Kristu (Plan 2). Budući da novi rezultati nisu tema ovog rada, istaknuo bih samo da je dokumentiran sačuvani dio izvornog antičkog nivoa iz ranocarskog perioda (car August – 27. prije Krista do 14. po Kristu), te niveleta iz vremena gradnje monumentalnih gradskih vrata (2. st. po Kristu). Naime, otkriven je dio pločnika, kameni prag gradskih vrata, odnosno stariji horizont koji je istovremen s gradskim bedemom iz vremena

* Poštovanom i dragom akademiku Nenadu Cambiju, mentoru pri pripremi i obrani disertacije, prilažem ovaj skromni rad za njemu posvećen zbornik.

¹ J. BERSA, 1910, 194 i d.

cara Augusta.² Uz to, ustanovljeno je da nivo srednjovjekovnog gradskog ulaza (13. stoljeće) gotovo u potpunosti odgovara liniji baze antičkih monumentalnih vrata tipa slavoluka.³

Srednjovjekovni bedem po širini je istovjetan s dijelom koji je već prije bio registriran i obilježen uz Kapetanovu kulu. Međutim, s unutrašnje strane on je naslonjen na kasnoantički zid propugnakula koji je prepun antičkih spolija, a koje najvjerojatnije potječu s monumentalnog slavoluka antičkog ulaza. Donji dio gradskih vrata iz 13. stoljeća iznjedrila su na vidjelo zavidni stupanj očuvanosti i kvalitetu izrade.

S vanjske strane ulaza ustanovljeno je veoma dobro stepeničasto utemeljenje na kojem je, na najnižoj niveleti, pronađen i sekundarno ugrađen epigrafski dio rimske nadgrobne stele (Plan 1). Očito je da se radi o središnjem dijelu stele s cjelovito sačuvanim natpisom i natpisnim poljem kojem je otučena rubna profilacija sa svih četiriju strana. Visina natpisnog polja je 58 cm, a širina 43 cm (Sl. 1). Debljina sačuvanoga dijela spomenika je 16 cm. Uz spomenuti natpis ugrađen je i drugi kameni blok iste kvalitete i masivnosti, pa je moguće pretpostaviti da se radi o donjem dijelu spomenute nadgrobne stele koju podiže *Lucius Peticius Helius*. To je atekstualno polje s dvostrukom profilacijom, čija širina iznosi 6 cm. Ako se zaista radi o istom spomeniku, u što ne bi trebalo dvojiti, može se zaključiti da je otučena profilacija natpisnog polja bila također 6 cm široka. Uz spomenuto, važno je napomenuti da su iznad natpisnog polja vidljive četiri pravilno kružne rupe. Ukupno ih je moglo biti šest, a po svemu sudeći, služile su ugradnji željezne "mreže" za vijence, odnosno cvijeće.⁴

Natpis je donesen u četiri reda teksta. Visina slova prvog reda iznosi 5 cm, drugog 4 cm, trećeg 3,6 cm, a četvrtog 3,5 cm. Na kraju prvog reda, po središnjoj liniji teksta, uklesano je LIB s veoma malim slovima (vis. 2,1 cm). Slova su pravilna i fino klesana, a tekst ne sadrži ni jednu ligaturu. Natpis glasi:

L PETICIVS L LIB
HELIVS VF SIBI ET
SVIS ET FABIAE
VENERIAE VXORI

L(ucius) Peticius L(uci) lib(ertus) / Helius v(ivus) f(ecit) sibi et / suis et Fabiae / Veneriae uxori.

Dakle, *Lucius Peticius Helius*, oslobođenik Lucija Peticija, za života podiže (spomenik) sebi i svojim i ženi Fabiji Veneriji.

Gentilno ime *Peticius* dosada nije ustanovljeno ni u Liburniji, a ni u provinciji Dalmaciji. U Italiji se susreće u 18 slučajeva, dok se sporadično javlja u Hispaniji i Panoniji s po dva primjerka, a *Gallia Narbonensis* do sada je pružila samo jedan natpis sa spomenom tog nomena.⁵ Za razliku od spomenutog, *Fabius* je iznimno rašireno gentilno ime. Javlja se u ranom i kasnom principatu, ali u Liburniji samo u ranom principatu. To je natpis na liburnskom nadgrobnom spomeniku iz Jadera koji oporučno podiže sebi i svojim *Publius Fabius Secundus*.⁶ Formulacija *sibi suisque* i

² O tom dijelu antičkih fortifikacija vidi kod: V. Brunelli, 1904, 215 i d.; C. F. BIANCHI, 1883, 4; M. SUIĆ, 1976, 121, 124-125; M. SUIĆ, 1976a; M. SUIĆ, 1981, 188-190.

³ O novijim rezultatima istraživanja srednjovjekovnih fortifikacija Zadra vidi kod: I. PETRICIOLI, 1965, 169-203.

⁴ Najbliža analogija na portretnoj nadgrobnoj steli Vadike Titue iz Aserije (vidi npr.: N. CAMBI, 1993, T. 1, 2).

⁵ OPEL III, 134.

⁶ G. ALFÖLDY, 1969, 84; *ILJug* 886; J. MEDINI, 1976, 70, bilj. 54; M. SUIĆ, 1981, 173; I. FADIĆ, 1991; B. NEDVED, 1992, 158, br. 83.

Sl. 1. Nadgrobni natpis L. Peticija Helija.

Fig. 1. Funerary inscription of L. Peticius Helius.

hoc monumentum heredem non sequetur ukazuje na to da je u antičkom Jaderu bilo još osoba koje su nosile ovo obiteljsko ime. Inače nomen *Fabius* u ranom principatu zabilježen je u Saloni, Traguriju i Tiluriju, odnosno u kasnom principatu u Solinu i Hvaru.⁷

Gentilicij *Fabius* iznimno je rasprostranjen širom Carstva, posebno u Hispaniji (245 potvrda).⁸ Susreće se u Italiji, Galiji, Panoniji, Noriku, Daciji, Akvitaniji, Britaniji, Meziji i Dalmaciji.⁹ U provinciji Dalmaciji zabilježen je čak s 21 osobom.¹⁰

Kognomen *Helius* na prostoru Rimskog Carstva nije osobito rasprostranjen. Iako se u Italiji susreće samo u osam slučajeva, tu je ujedno i najbrojniji.¹¹ S po jednim primjerkom poznat je u: *Hispania*, *Gallia Belgica*, *Gallia Lugdunensis*, *Mesia inferior* i *Pannonia*.¹² *Gallia Narbonensis* ovaj kognomen bilježi s dvije osobe, dok je u jednom slučaju, ali kao stranac, *Helius* registriran u

⁷ G. ALFÖLDY, 1969, 84; I. FADIĆ, 1991; B. NEDVED, 1992, 158, br. 83.

⁸ OPEL II, 132-133.

⁹ OPEL II, 132-133. U Dalmaciji je brojniji u ranom principatu, posebno u Saloni.

¹⁰ Nomen *Fabius* brojniji je u ranom principatu, posebno u Saloni. S po jednim slučajem susreće se u Jaderu, Traguriumu i Tiluriumu. U kasnom principatu zabilježen je samo u Saloni (G. ALFÖLDY, 1969, 84).

¹¹ OPEL II, 176.

¹² OPEL II, 176.

Donjoj Meziji i Britaniji. Dalmacija je, bez ovog novog zadarskog slučaja, pružila svjedočanstvo o čak pet osoba s kognomenom *Helius*.¹³ Samo je jedan iz ranog principata, ali su svi dosada poznati iz Salone. To znači da od ukupno 22 dosada poznate osobe s ovim nadimkom čak šest potječe iz provincije Dalmacije. Ime *Helius* u jednom je slučaju doneseno kao gentilicij.¹⁴

Kognomen *Veneria* najzastupljeniji je u provinciji Dalmaciji (20 potvrda).¹⁵ Rasprostranjen je i u drugim krajevima Rimskog Carstva, ali sa znatno manjim brojem primjeraka (*Italia* – reg. IX, X, XI 11; *Hispania* 8; *Gallia Belgica* 1; *Gallia Narbonensis* 1; *Gallia Lugdunensis* 4; *Pannonia* 5; *Noricum* 5; *Aquitania* 5, *Britannia* 1; *Mesia inferior* 4, *Mesia superior* 7; *Raecia* 1).¹⁶ U antičkom Jaderu je kognomen *Veneria* već zabilježen na jednom dvojnog spomeniku – nadgrobna ara / liburnski cipus. Riječ je o Helviji Veneriji koja je za života spomenik podigla sebi i svom mužu ... i svojim oslobođencima.¹⁷

Dakle, komemorator *Lucius Peticius Helius* ima tročlanu imensku formulu, naravno bez filijacije, jer je oslobođenik Lucija Peticija. On nosi prenamen i nomena svog patrona, a nakon oznake *L(uci) lib(ertus)* upisano je njegovo osobno ime, odnosno kognomen *Helius*. I bez posebne oznake *L(uci) lib(ertus)*, po kognomenu *Helius*, moglo se pretpostaviti da je *Lucius Peticius* osoba iz oslobođeničkih redova. Njegova supruga nosi dvočlanu imensku formulu, također bez filijacije, jer je po svemu sudeći, po mužu koji je bivši rob i po kognomenu *Veneria*, i ona oslobođeničkog statusa.

Spomenik je zanimljiv i stoga što epigrafski spada u onu skupinu koja inače na drugim prostorima nije osobito zapažena. Naručitelj stele se za života htio osigurati da će on i njegovi, pa i njegova supruga, biti pokopani upravo pod takvim tipom nadgrobnog spomenika – *v(ivus) f(ecit) sibi et suis et uxori*. Naime, kako je dosada već poznato, prostor Liburnije dao je iznimno velik broj nadgrobničkih spomenika koji su podignuti *ante mortem*.¹⁸ S druge strane, na zapadu Rimskog Carstva takva pojava na nadgrobni spomenicima od 1. do 3. stoljeća, ako se izuzme Norik, iznimno je rijetka (1 % slučajeva).¹⁹

Za okvirnu dataciju na kraj 1. stoljeća ili u 2. stoljeće spomenik sadrži čitav niz elemenata. Tekst je paleografski veoma uredan. Ni jedna riječ ne prelazi u sljedeći red teksta, a natpis je donesen bez ligatura. Uz to, rani su spomenici kod oslobođenika uobičajeno imali cjelovito imenovanje, kao što ga ima nadgrobni natpis *Lucija Peticija*: prenamen + nomen + prenamen patrona + skraćena riječ *libertus* + kognomen.²⁰ Nadalje, spomenici koji nisu izrađeni *post mortem*, karakteristični su za rani principat.²¹

¹³ G. ALFÖLDY, 1969, 214.

¹⁴ *Hispania* – OPEL II, 176.

¹⁵ OPEL IV, 153-154.

¹⁶ OPEL IV, 153-154.

¹⁷ G. ALFÖLDY, 1969, 323; I. FADIĆ, 1995, 22, 23. Kognomen *Veneria* je u provinciji Dalmaciji u ranom principatu zabilježena samo u dva slučaja (Iader, Salona).

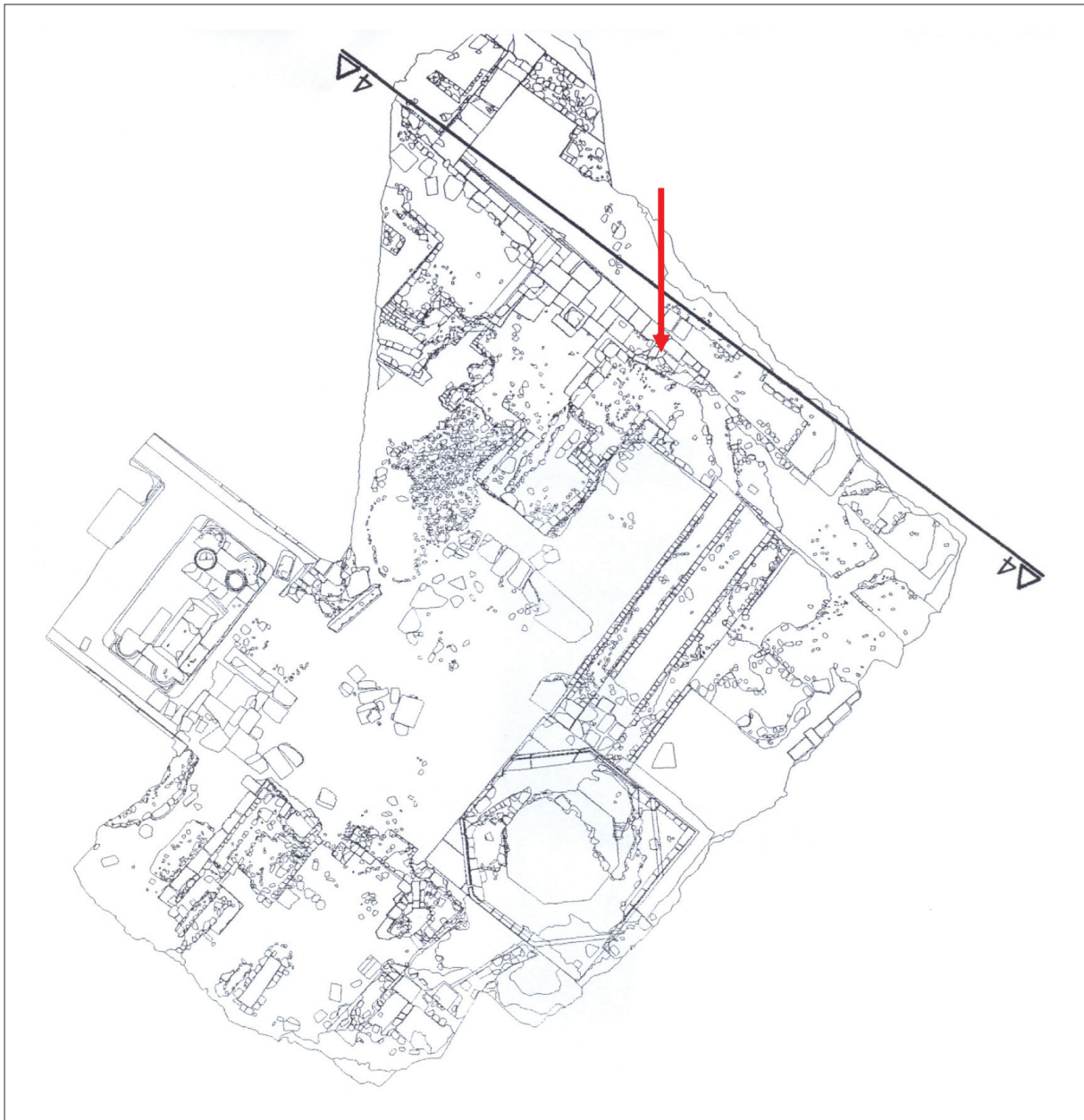
U kasnom principatu znatno je brojniji. Zanimljivo je primijetiti da se ovaj kognomen u provinciji Dalmaciji ne javlja kao kognomen muškarca – *Venerius*.

¹⁸ I. FADIĆ, 1990, 284, T. 3; I. FADIĆ, 2006, 86.

¹⁹ B. D. SHAW, 1984, 463.

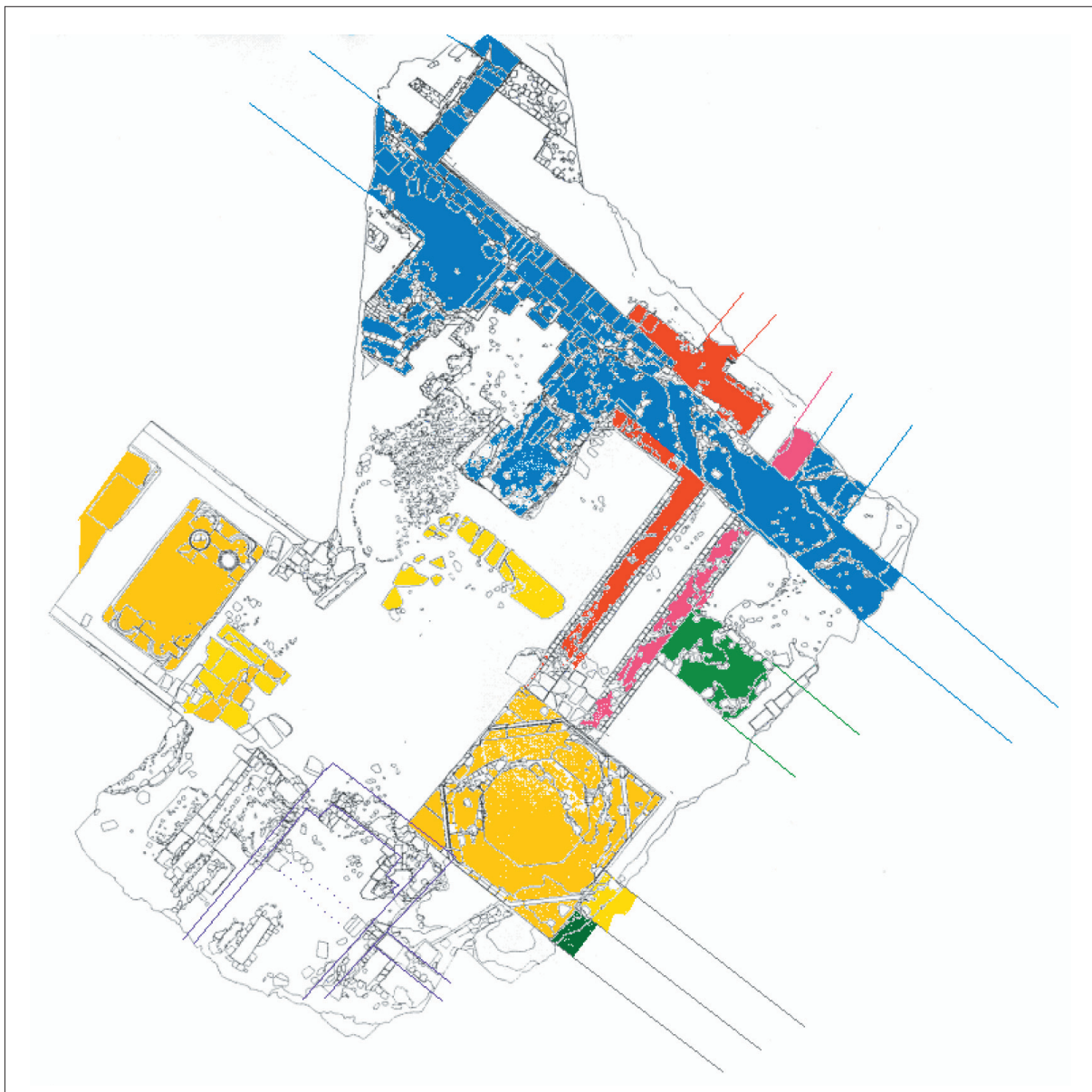
²⁰ G. ALFÖLDY, 1969, 28.

²¹ G. ALFÖLDY, 1969, 29.

Plan 1. Trg Petra Zoranića - Generalni tlocrt istražene zone s položajem nalaza spomenika.

Plan 1. Petar Zoranić Square – General ground-plan of excavated area with positions of monuments' finding sites.

Plan 2. Trg Petra Zoranića - Generalni tlocrt istražene zone po fazama.

Plan 2. Petar Zoranić Square – General ground-plan of excavated area in phases.

● rano 1. st. po kristu;	● early 1 st century AD;
● 2. st. po Kristu;	● 2 nd century AD;
● 4. st. po Kristu (?);	● 4 th century AD (?);
● 5. st. po Kristu (?);	● 5 th century AD (?);
● kraj 6. st. po Kristu;	● end of the 6 th century AD;
● Sv. Petar 9. – 11 st. po Kristu;	● St. Peter 9 th – 11 th century AD;
● 11. - 13. st. po Kristu	● 11 th - 13 th century AD

LITERATURA

- ALFÖLDY, G. 1969. - *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- SHAW, B. D., 1984. - Latin Funerary Epigraphy and Family Life in the later Roman Empire, *Historia*, 33, 4.
- NEDVED, B., 1992. - Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća, *Diadora*, 14, Zadar, 109-263.
- BERSA, J., 1910. - Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara, *Jahrbuch für Altertumskunde*, IV, 194 i d.
- BIANCHI, C. F., 1883. - *Antichità romane e medioevali di Zara*, Zadar.
- BRUNELLI, V., 1904. - Opera fortificatorie di Zara, *Rivista dalmatica*, III, 5, 215 i d.
- CAMBI, N., 1993. - Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31, Zadar, 25-52.
- FADIĆ, I., 1990. - Aserijatska skupina liburnskih nadgrobničkih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 12, Zadar, 209-299.
- FADIĆ, I., 1991. - Zadarska skupina liburnskih nadgrobničkih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 13, Zadar, 169-211.
- FADIĆ, I., 1995. - *Helvii* u antičkom Jaderu i Liburniji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar, 9-37.
- FADIĆ, I., 2006. - Novi liburnski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Asseria*, 4, Zadar, 73-104.
- ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia*, 886.
- MEDINI, J., 1976. - Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafskih izvora, *Materijali Saveznog arheološkog društva Jugoslavije*, 15, 67-83.
- OPEL, 2002. - *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, vol. II, III, IV, Beč.
- PETRICIOLI, I., 1965. - Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, *Diadora*, 3, Zadar, 169-203.
- SUIĆ, M., 1981. - *Zadar u starom vijeku*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1976. - *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1976a. - Obrambeni sustav i prospekt antičkoga Zadra s kopnene strane, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14-15, Zadar.

THE FREEDMAN LUCIUS PETICIUS HELIUS

SUMMARY

Archaeological supervision and rescue excavations were carried out in Zadar in 2006 and 2007 during construction of a new infrastructure network and waste water collector. The operations extended from Put Murvice [Murvica Road] to Trg Petra Zoranića [Petar Zoranić Square], or rather to the end of Medulićeva ulica [Medulić Street]. Thorough archaeological rescue excavations were carried out at Petar Zoranić Square, particularly as important archaeological finds were expected at this position. These expectations were based on the fact that in 1908 a trench had been opened for excavation by J. Bersa at this location.

In relation to the previous knowledge that we inherited from the beginning of the 20th century, the most recent rescue excavations have offered an entire series of new and more complete insights into the fortification system of Zadar from early antiquity to the 13th century AD, along with a new Roman epigraphic find. It was discovered as spolia on the exterior side of the medieval gate. This was the central epigraphic section of a Roman funerary stele with a completely preserved inscription field and inscription. The commemorator on the stele was Lucius Peticius Helius, the freedman of Lucius Peticius, who erected the monument to himself and his wife Fabia Veneria while still alive. According to the onomastic and paleographic characteristics, it can be concluded that the monument was created at the end of the 1st century or in the 2nd century AD.

KEY WORDS: *Zadar, Iader, antiquity, epigraphy, Lucius Peticius Helius, Fabia Veneria, libertus.*

ΠΙΘΟΣ IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

BRANKO KIRIGIN
Arheološki muzej
Zrinsko-Frankopanska 25
HR 21000 Split
branko.kirigin@st.htnet.hr

UDK: 904:738](497.5 Split)"652"
069(497.5 Split).51:738
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-03-06

U radu se objavljuje ulomak grčkog pitosa koji je najvjerojatnije nađen u srednjoj Dalmaciji. Zanimljiv je po grafitu, to jest numeričkoj oznaci ΔΔΔ Π ΙΙΙ, i po ornamentu vinove loze na vanjskoj bočnoj strani oboda. Prema dimenzijama autor pretpostavlja da je pitos bio kuglasta oblika (oko 160 x 150 cm), da je imao kapacitet od preko 1000 litara i da je služio za čuvanje vina u nekoj javnoj prostoriji. Iako mu mjesto nalaza nije poznato, autor pretpostavlja da je izrađen u nekoj od poznatih radionica: Farosa, Isse, Resnika, te da oblik predstavlja preteču kasnijih rimskih dolija na ovom prostoru.

Numerička oznaka ΔΔΔ Π ΙΙΙ (= 38) diskutabilna je, ali vjerojatno predstavlja cijenu samog pitosa budući da je proces proizvodnje ovih velikih posuda bio kompliciran, dugotrajan i skup.

KLJUČNE RIJEČI: *grčki pitos, grafit, ornament, kapacitet, proizvodnja, cijena*

Nedavno sam uredništvu *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja* Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu predao članak pod naslovom "Pitos/Dolium: uvodne napomene" koji bi imao uskoro izaći iz tiska. U tom sam radu pokušao prezentirati sve što se o njima zna (a zna se malo jer nisu atraktivni), tko ih je, kada, kako i gdje izrađivao, koliko je vremena trebalo da se jedan napravi, čemu su služili, gdje ih nalazimo i što nam sve oni mogu reći ako pokušavamo rekonstruirati ekonomsku i socijalnu prošlost antičke Dalmacije. U tom sam članku naveo kako pripremam rad o pitosima i dolijama iz srednje Dalmacije u kojem se kanim detaljnije pozabaviti ovim velikim keramičkim posudama, za čiju je izradu potrebno imati izuzetno znanje. Njihova izrada najteži je zahvat za svakog keramičara. Sakupljajući građu za taj članak, nedavno sam detaljnije pregledao građu iz Arheološkog muzeja u Splitu, gdje sam se zaposlio 1974. godine. Stjecaj okolnosti je htio da sam počeo raditi u sobi u kojoj je radio Nenad Cambi budući da je on bio odsutan. Bio je na stipendiji u Njemačkoj. Naravno, bio sam fasciniran i to sam ostao do danas. Biti u društvu kolege s tolikim znanjem prava je blagodat, privilegija, bez obzira na to jesi li početnik ili nisi. A ja sam bio početnik i učio sam na njegovim radovima, a još više slušajući ga i radeći s njim. Na njegov poticaj počeo sam se baviti prisustvom Grka u Dalmaciji, odnosno voditi Grčko-helenističku zbirku muzeja, što činim i danas. Stoga se zahvaljujem uredništvu novopokrenutog časopisa *Archaeologia Adriatica* što mi je uputila poziv za suradnju u svesku posvećenu akademiku Cambiju. To mi pričinjava veliko zadovoljstvo budući da mi se pruža rijetka prilika javno se zahvaliti za sve što je za mene učinio.

Pitos (πίθος) o kojem ću ovdje reći koliko znam i umijem, višestruko je zanimljiv i zagonetan. Zapravo "najatraktivniji" je među svima onima koje sam dosad u nas vidio! Zagonetan je prvenstveno zato što sam ga našao u vrtu muzeja, u hrpi s drugim ulomcima pitosa, odnosno dolija koji osim mahovine nisu imali nikakve brojeve niti oznake na sebi. Ne zna se dakle odakle

Sl. 1. Ulomak pitosa nakon čišćenja (foto: T. Seser).

Fig. 1. Fragment of a pithos after cleaning. Photo by: T. Seser.

su ni kada su došli u muzej. Takve nalaze najradije bih samlio i bacio jer unose samo zabunu, frustraciju i bijes što netko svojedobno nije na njih stavio inventarni broj ili pak ostavio vezanu cedulju i napisao, recimo, Vis ili Issa. Takav komad Buliću svakako ne bi promakao,¹ pa je moguće da je u muzej dospio nakon njegova umirovljenja, dakle negdje od 30-tih pa do 70-tih godina prošlog stoljeća. Možda bih i bacio te komade da nisam prije njihova "otkrića" proučio sve što sam o pitosima i dolijima mogao doznati.

Radi se o masivnom ulomku oboda i vrata pitosa (Sl. 1, 3) dužine 40 i visine 16 cm s oštećenjima na nekoliko mjesta. Napravljen je od dobro ispečene gline ujednačene crvenkaste boje (tamniji je samo najdeblji obod) koja u sebi ima dodataka (Sl. 2), uglavnom sitno razdrobljenog vapnenca neujednačene veličine i oblika i nešto groga, odnosno umrvljene već ispečene keramike. To je uobičajena smjesa kod većih posuda za skladištenje, obradu ili transport. Ulomak je presvučen tankim premazom svijetlo oker boje, dok je na mjestu gdje je ornament taj premaz tamniji. Sam obod širok je 11, a visok 5,4 cm, dok je vrat izvana visok 4 cm. Stijenka ima debljinu od 3,5 do 4 cm (Sl. 2, 3).

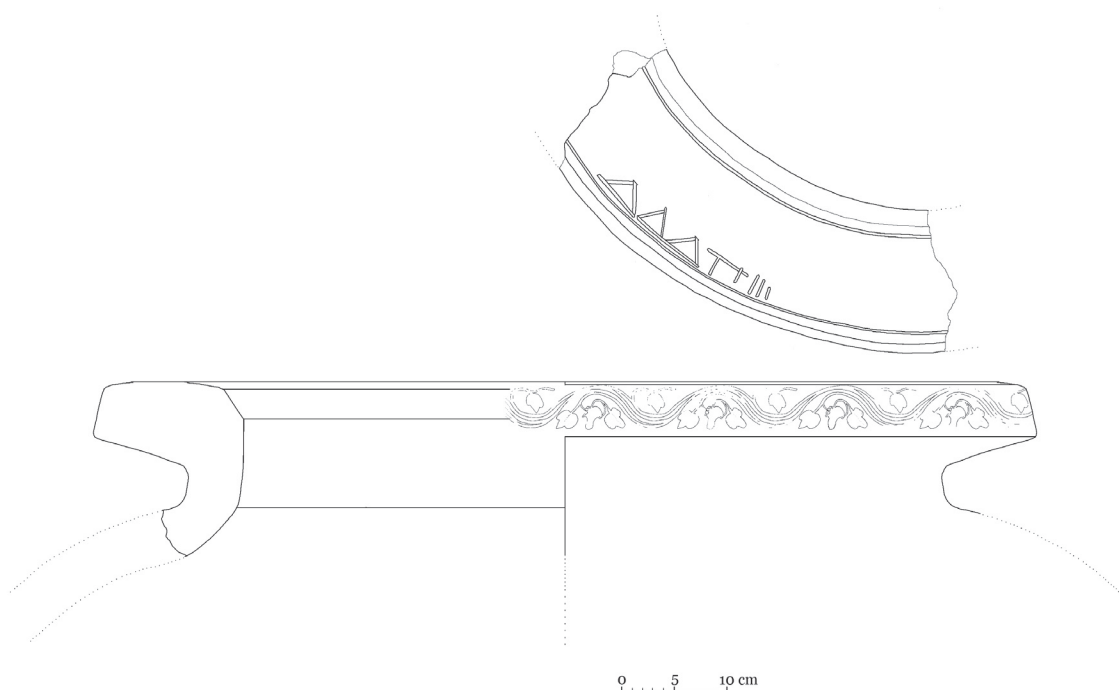
¹ U inventarnim knjigama muzeja Bulić je znao upisati pitose/dolije koji su na sebi imali neki natpis, no njih je svega nekoliko. Naš pitos sada nosi inventarni broj 38624.

Sl. 2 Presjek oboda i vrata pitosa (foto: T. Seser).

Fig. 2. Section of the rim and neck of the pithos. Photo by: T. Seser.

Obod je iznutra zakošen na mjestu gdje prelazi u vodoravnu gornju plohu, vjerojatno zato da bi mogao primiti poklopac - ἐπιθέματα. Uz vanjski i unutarnji rub ravne plohe oboda nalaze se urezane linije. Uz vanjsku liniju urezana su grčka slova: ΔΔΔ Π ΙΙΙ (Sl. 1, 3). Prema izgledu površine ureza grafit je nastao prije pečenja i prije nanošenja tankog premaza, što nije slučaj s urezanim linijama uz rub gornje plohe koje su urezane prije nanošenja tankog premaza. Na samoj se vanjskoj, prema vani blago istaknutoj plohi oboda, nalazi vrlo plitki reljefni ornament

Sl. 3 Presjek pitosa, položaj grafiti i ornamenta (crtež: Ivanka Prpa – Stojanac).

Fig. 3. Section of the pithos, position of the graffiti and decoration (drawing by Ivanka Prpa – Stojanac).

vinove loze s listovima i grozdovima (Sl. 4). Prema sačuvanom ulomku unutarnji otvor pitosa bio je oko 64 cm u promjeru, a vanjski oko 86 cm.

Ako bismo išli u rekonstrukciju ovog pitosa, onda bi, prema rijetkim analogijama, on mogao biti loptastog izgleda, nešto poput onih poznatih u Farosu,² Issi,³ i nedavno u moru otkriven dolij u Kaštel Sućurcu,⁴ jedini dosad potpuno sačuvani i objavljeni dolij u nas (Sl. 5).⁵ Taj dolij ima gotovo isti oblik i vanjski promjer oboda (86 cm) kao i naš pitos, pa je vrlo moguće da su bili sličnih dimenzija, to jest kapaciteta. Razlika između njih je u visini i debljini vrata.

Najzanimljiviji su svakako spomenuti grafit i ornament budući da su oni prava rijetkost na ovakvim velikim posudama. Pored spomenutih sličnosti s onima iz Farosa, Isse i Kaštel Sućurca, naš ulomak također ima niski vrat, sličan vanjski i unutarnji profil oboda i urezane linije uz vanjski i unutarnji dio gornje ravne plohe oboda (kojih na doliju iz Kaštel Sućurca nema).

Grafit ΔΔΔ Π ΙΙΙ predstavlja grčka slova odnosno brojeve: Δ (delta/deka) = deset, Π (pi/pente) = pet, i Ι (iota/eis) = jedan, dakle ukupno 38. Čega? Odnose li se ovi numerički znakovi na kapacitet pitosa, na cijenu pitosa ili pak na cijenu pitosa i sadržaja u njemu?

² B. KIRIGIN, 2004, 277, f; 2006, 53, f.

³ I. RADIĆ ROSSI 2006a.

⁴ PITOS, 2002; I. RADIĆ ROSSI, 2006b.

⁵ U opisu ovog dolija stoji da je visok 160 cm, no u crtežu je prema naznačenom mjerilu visok oko 170 cm (I. RADIĆ ROSSI, 2006b, 49 i crtež 15). Visinu od 160 cm donosi i deplijan Pitos 2002. Pretpostavljam da je crtež točniji.

Sl. 4. Ornament na vanjskom rubu oboda pitosa (foto: T. Seser).

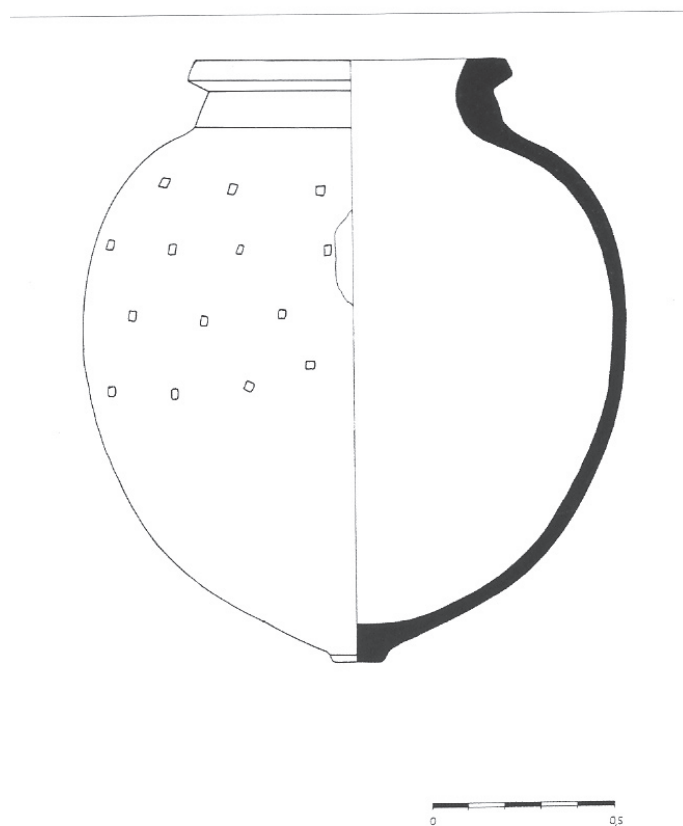
Fig. 4. Decoration on the exterior lateral side of the rim. Photo by: T. Seser.

Ako broj 38 označava broj *metretés* (grčka jedinica za mjerenje tekućine), a jedan atički metret iznosi oko 39 litara, onda bi naš pitos morao primiti oko 1482 litre. Međutim, u Grčkoj mjere nisu standardizirane kao u Rimskom Carstvu, već se razlikuju od grada do grada. U Grčkoj je osnova mjera za tekućinu *kotylē* (čša) a varira od 210 do više od 330 ml. Dvanaest kotylaja čini *chous* (vrč) a dvanaest choes čini jedan metret (ili amfora za vino).⁶ Ako uzmemo najmanju mjeru za jedan kotylē od 210 ml, onda bi jedan metret iznosio 30,2 litara. Pomnoženo s numeričkim brojem na našem pitosu, dobije se 1147,6 litara. Ako uzmemo da jedan kotyle ima 330 ml, onda dobijemo kapacitet pitosa od 1805,7 litara. Ako uzmemo da su našem pitosu veličina i oblik poput onog iz Kaštel Sućurca (170 x 150 cm), te kad mu oduzmemo debljine stijenke (2 x 4 cm), debljinu dna (8 cm) i visinu vrata i oboda (20 cm), onda bismo dobili približno kuglast oblik kome je visina 142 cm, a promjer također 142 cm. Ako oznaka 38 predstavlja broj metreta, tada, koristeći se formulom $V = \frac{4}{3} r^3 \times \pi$ (volumen kugle), dobijemo količinu od 1498 litara.⁷ Ova količina vrlo je bliska količini dobivenoj ako 38 pomnožimo s jednim atičkim metretom, to jest 1482 litara (vidi gore).⁸

⁶ OCD 1996, 943.

⁷ Način mjerenja kapaciteta pitosa bio je poznat u Grčkoj: HERON, *Stereometrica* II, 19, 20 i 21, vidi kod E. C. MACNEIL BOGGES, 1972, 224-225, 291.

⁸ Dakako, izračunavanje točnog kapaciteta pojedinog pitosa zahtjevan je posao budući da se ne radi o idealnim geometrijskim oblicima. O tome detaljnije, ali s oprezom, vidi kod G. M. R. BRENNI, 1985, 188-191.

Sl. 5. Dolij iz Kaštel Sućurca (prema I. RADIĆ ROSSI, 2006b).

Fig. 5. Dolium from Kaštel Sućurac (after I. RADIĆ ROSSI 2006b).

Možda ne bi bilo potrebno ulaziti u ove detalje da oznaka 38 ne predstavlja problem budući da ne postoji konsenzus oko njene interpretacije: kapacitet ili cijena pitosa.⁹ Da je stanje još uvijek takvo, treba spomenut pitos s Hersonesa na Crnom moru koji je objavio Nikolaenko, a koji donosim prema navodu Johnstona (1985). Tu se navodi da se na obodu nalazi grčki numerički broj 48. Nikolaenko je izračunao da taj pitos ima kapacitet od 1065 ± 50 litara i da ta mjera daje jedinicu od 21,1 do 23,2 litara koja odgovara kapacitetu amfora iz Sinope, gdje je pitos izrađen (nosi na sebi *astynomos* tog grada na suprotnoj turskoj obali Crnog mora).¹⁰ Zagonetno je to što naš pitos ima oznaku 38 a kapacitet mu je, u najmanjoj navedenoj varijanti (vidi gore), veći za oko 100 litara nego što je to kapacitet pitosa koji navodi Nikolaenko. Je li ovdje u pitanju različit način mjerenja kapaciteta ili je u pitanju da se brojevi 38 i 48 odnose na različite veličine metreta (ili amfore za vino), ili je posrijedi nešto sasvim drugo? Razlika u cijeni jednog i drugog pitosa?

⁹ E. C. MACNEIL BOGGES, 1972, 290-305; A. JOHNSTON 1984, 46. A. JOHNSTON (1985) navodi da su kapaciteti na sinopskim pitosima otkriveni na teritoriju Kalos Limen na Krimu, detaljnije se opisuju u članku objavljenom u Sov. Arch. 1967, 254. Radi se o članku A. N. ŠEGLOV, Issledovanie sel'skoi okrug Kalos Limena, *Sovjetskaja arheologija*, 3, Moskva 1967, 234-264. Koliko sam uspio razabrati, u tom članku se, na žalost, ne raspravlja

o kapacitetima pitosa, već autor navodi nalaz od 10 pitosa u prostoriji od 24,6 m² jednog gospodarskog imanja, koji na obodima imaju oznake od 47 do 55 i navodi da su to oznake za broj amfora. Autor donosi tlocrt ostataka gospodarskog imanja (sl. 9) i fotografiju (sl. 17) s *in situ* pitosima pri iskopavanjima. Navodi da su u tri pitosa nađeni ostatci vina, u pet tragovi pšenice dok su dva bila prazna.

¹⁰ G. M. NIKOLAENKO, 1974, 25-29.

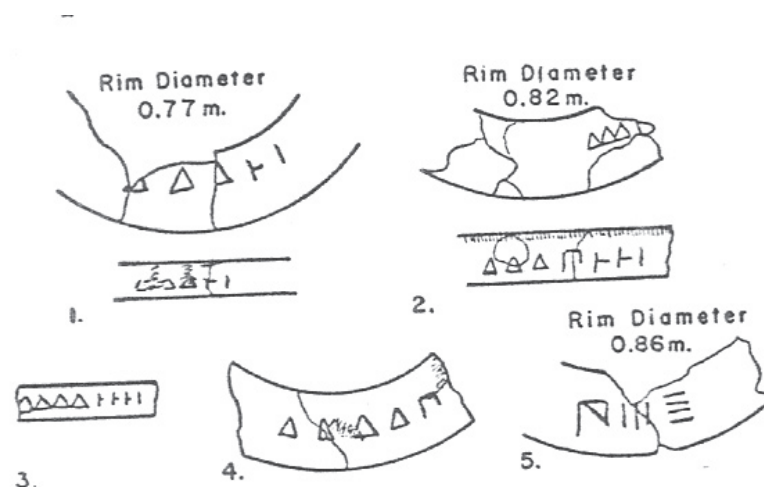

Fig. 31. Inscriptions on Pithoi Rims.

Sl. 6. Pitosi iz Olyntosa s položajem natpisa na obodima (prema D. ROBINSON i J. W. GRAHAM 1938, 315).

Fig. 6. Pithoi from Olyntos with the position of inscriptions on rims (after D. ROBINSON and J. W. GRAHAM 1938, 315).

Dosad objavljeni slični numerički grafiti potječu iz Pergamona, Olynthosa, Histria, Kalatisa, Seuthopolisa, Himere, Serra di Vaglio i Barija.¹¹ No svi meni poznati publicirani primjerci pitosa nisu objavljeni tako da im se jasno vidi oblik, veličina i profil, zbog čega ostaju nedoumice koje onemogućavaju odgonetnuti što se u stvari zbiva.

Primjerci iz Olynthosa,¹² grčkog grada u sjevernoj Heladi, utemeljenog oko 479. godine pr. n. e., a Filip ga Makedonski razorio 348. godine,¹³ i oni iz Atene¹⁴ su nam nešto bliži. Pitosi iz Olynthosa nisu preciznije datirani, ali su očito iz 5/4 st. pr. n. e. Atenski pitos datiran je u 4. st. pr. n. e. i moglo bi se reći da je suvremen osnutku grčkih naseobina na Hvaru i Visu. Grafiti iz Olynthosa i Atene su također urezani na gornjoj plohi ruba otvora. Iz Olynthosa je poznato njih pet (Tablica 1, sl. 6).

Utvrđeno je da brojevi na pitosima iz Olynthosa označavaju cijenu samog pitosa u drahmama, a ne cijenu sadržaja ili pak da ta brojka označava kapacitet posude.¹⁵ Pitos iz Olynthosa koji nosi oznaku ΔΔΔΗ mogao je primiti više od 1000 litara neke tekućine. Ako je u pitanju vino, a prema ornamentu¹⁶ na našem pitosu najvjerojatnije to jest, onda bi na plohi našeg oboda pisala cijena od barem 250 drahmi, a ne 38. Naime, prema cijenama vina na helenističkim natpisima s otoka Delosa navodi se da 39 litara vina (= 1 metret) stoji 10 ili 11 drahmi.¹⁷ Ako uzmemo tu cijenu vina kao kriterij, onda bi 1000 litara vina koštalo oko 250 drahmi ili šest puta više nego što je oznaka na našem pitosu. Robertson i Graham (1938, 315) navode da ako bi pitos s grafitom ΔΔΔΗ "had been filled with the cheapest kind of wine, 270 gallons (cca oko 1000 litara, op. p.) could not possibly have been sold for as little as 31 drachmas 1 obol, even if the purchase did not include the jar".

¹¹ A. JOHNSTON, 1984, 46 i tamo navedenoj literaturi. Nisam uspio doći do literature u kojoj se spominju pitosi iz Pergamona, Histrije, Kalatisa, Himere i Barija.

¹² D. ROBINSON – J. W. GRAHAM, 1938, 311-315.

¹³ OCD 1996, 1067.

¹⁴ E. C. MACNEIL BOGGES, 1972, 76, no. 123.

¹⁵ D. ROBINSON – J. W. GRAHAM, 1938, 313-315 i bilj. 8; A. D. AMIX, 1958, 168 i 169.

¹⁶ Meni dosad nepoznat na pitosima iz grčkog razdoblja.

¹⁷ P. R. FRANKE, 1999, 60.

Atenski primjerci pripadaju grupi takozvanih "neckless pithoi"¹⁸ pa stoga ne odgovaraju tipu kojem pripada naš primjerak koji ima vrat. Prema fotografiji s iskopavanja u Olynthosu pitosi imaju vrat, ali imaju nešto uzdignut obod,¹⁹ što je različito od našeg koji ima vodoravan obod (Sl. 3). Meni poznati oblici s Krima²⁰ i iz Seuthopolisa u Bugarskoj,²¹ a na kojima su grčki grafiti, ne pokazuju sličnosti s našim pitosom. Može se reći da jedino sami grafiti imaju paleografskih sličnosti, ali to ne mora značiti bilo šta budući da su to vrlo jednostavni pravolinijski oblici koji se lako urezuju. Jedino je oznaka za jednu drahmu (ϝ) kod pitosa iz Olynthosa drugačija nego na pitosima iz Atene i na našem primjerku. Ta oznaka, općenito poznata kao znak za jednu drahmu, navela je istraživače iznijeti tvrdnju kako se ovdje radi o cijeni, a ne o kapacitetu pitosa. U Olynthosu oznaka I znači jedan obol,²² to jest šesti dio drahme.

Da li je na našem pitosu urezana njegova cijena? Ako jest, onda to sigurno nije cijena vina. Ali, kako onda protumačiti ornament na obodu našeg pitosa? Doista je teško pretpostaviti kako se može napraviti ovako velika posuda i kako se je mogla ispeći, posebno na način da joj boja u presjeku stijenke bude ista. Za to je potrebno veliko znanje,²³ a bila je potrebna velika peć s velikim otvorom (za tri ovakva pitosa peć je morala biti oko 4,5 x 4,5 m). U spomenutom radu na početku ovog članka naveo sam detalje kako su se pitosi mogli izrađivati i peći. Po mom proračunu, baziranom na etnografskoj evidenciji,²⁴ da bi se nabavila glina za jedan ovakav pitos (oko 150 kg), zatim pripremila, izradio, osušio, ispekao i ohladio, potrebno je za tri pitosa kakav je naš oko 2 mjeseca rada. To je doista dug proces pa je moguće da je izrada pitosa bila skuplja jer se godišnje (u ljetnoj sezoni) u jednoj peći nije moglo napraviti više od šest njih.²⁵ Majstor koji je izrađivao naš pitos urezao je broj 38 prije nego što je stavljen na sušenje, dakle, znao je što on predstavlja, a mi u to još nismo sigurni.

U spomenutom radu naveo sam: "Najskuplji pitos iz Olynthosa stajao je 53 drahme i 4 obola."²⁶ Dakle, za tri takva pitosa mogli ste kupiti roba. To je daleko najveća cijena za neku keramičku posudu u Heladi. Podsjetimo, najskuplja je poznata figuralna vaza (hidrija u maniri slikara Peleusa), koja bi danas mogla biti prodana za milijunske iznose, stajala tada samo 18 obola, odnosno 3 drahme,²⁷ što je odgovaralo dnevnicu trojice iskusnih radnika u 5. st. pr. n. e., a ta je svota 10 puta manja od cijene navedenog jeftinijeg pitosa iz Olynthosa.²⁸ Navest ću još da su prazne slikane amfore sa sportskim prizorima, visoke i do 89,5 cm (s poklopcem),²⁹ u kojima se držalo ulje za pobjednike na Panatenskim igrama, stajale od 2,4 do 3,7 obola.³⁰ Ipak, što su

¹⁸ E. C. MACNEIL BOGGES, 1972, 136, 198.

¹⁹ D. ROBINSON – J. W. GRAHAM, 1938, Pl. 77, 1.

²⁰ A. JOHNSTON, 1984, 45.

²¹ M. ČIČIKOVA, 1958.

²² D. ROBINSON – J. W. GRAHAM, 1938, 314 i ovdje sl. 7).

²³ Da je izrada pitosa bila veoma zahtjevan posao, svjedoči u antici skovana zajedljiva uzrečica: "Naučio sam keramičarski zanat izrađujući pitos" (*Corpus Paroemiographorum Graecorum*. Zenobius, III, 65) koja aludira na to da ambiciozni, ali neiskusni poduzimaju poslove kojima nisu dorasli, to jest da nisu naučili prvu lekciju, a to je da, u našem slučaju, onaj koji želi biti keramičar, najprije mora početi s izradom manjih posuda. Grčku su izreku preuzeli i Rimljani: *In dolio discere artem figuli*.

²⁴ H. BLITZER, 1990; J. M. HEMELRIJK, 1991; B. KIRIGIN, u tisku 1.

²⁵ Dakako, ovo je samo moja ne baš dobro utemeljena procjena. Problem količina proizvodnje antičkih grčkih keramičkih posuda grube fature, i sve što je vezano uz tu proizvodnju (organizacija posla, nabava sirovine, njena obrada, nabava goriva, vrijeme i proces pečenja, trgovina i sl.), koliko znam, nije dosad temeljitije razmatran u stručnoj literaturi.

²⁶ OLYNTHOS VIII, 314-315; AMIX 1958, 169.

²⁷ A. JOHNSTON, 1979, 113, br. 63a, 165, br. 8; D. GILL, 1991, 44. Amfora poznatog slikara Berlin stajala je 7 obola (GILL, op. cit.).

²⁸ A. JOHNSTON, 1991, 224.

²⁹ A. J. CLARK – M. ELSTON – M. L. HART, 2002, sl. na str. 126.

³⁰ AMIX 1958, 178-186. Metret (39 litara = otprilike jedna antička amfora) maslinova ulja stajao je u 4. st. pr. n. e. od 12 do 36 drahmi: AMIX 1958, 179 i bilj. 30.

pitosi bili manji, i cijena im je bila manja. Padala je više nego što se proporcionalno smanjivao kapacitet,³¹ a manje posude bilo je puno lakše izraditi, prenositi i prevoziti." Uzmemo li u obzir svu kompleksnost oko izrade našeg pitosa, koji se nisu mogli masovno proizvoditi poput fine keramike kada je u jednu peć moglo stati i na stotine komada, moguće je da numerička oznaka 38 označava njegovu cijenu.

Sam ornament sastoji se od triju valovitih grana između kojih je u gornjem dijelu prikazan samo jedan list loze, a u donjem dijelu grozd između dva lista loze (Sl. 4). Središnja grana teče kontinuirano, dok se gornja i donja povijaju unazad i na njihovim su krajevima listovi ili pak grozd. Ornament je izveden u plitkom reljefu, moguće pomoću nekog valjka. Sličan ornament nalazimo na vratu oinochoe iz Isse (Sl. 7), lokalne produkcije, datirane u 3/2 st. pr. n. e. koji je očito naslikan.³² Zanimljivu sličnost nalazimo na pitosu iz Serra di Vaglio (u blizini Metaponta u južnoj Italiji) koji na ramenu ima oznaku Δ II (12), a na obodu utisnut ornament od grančica masline. Na žalost, ni veličina, ni grafit, ni ornament ni profil ovog pitosa, sačuvan u cjelini, nisu publicirani, već samo opis i fotografija pognutog pitosa,³³ tako da detaljnije usporedbe nisu moguće.

Pitanje datacije našeg primjerka dosta je teško jer ne znamo gdje je ulomak nađen, a ni kontekst u kojem se nalazio prije nego je došao u vrt muzeja. Može se široko datirati od 4. do 1. st. pr. n. e. Napomenuo sam već da je po obliku naš primjerak sličan primjercima iz Farosa, Isse i Kaštel Sućurca. Iz Isse ima čak i ulomak istog oblika i veličine nađen prilikom terenskog pregleda otoka u Podseldju, na kojem ima tragova dvaju utisnutih, ali posve oštećenih žigova koji su očito rimski.³⁴ Taj ulomak, kao i mnogi drugi, ukazuju da se možda radi o kontinuitetu proizvodnje istih tipova pitosa i u rimsko doba. Zasad nisam uspio ući u trag pitosima s otoka Parosa i iz Sirakuze, utemeljiteljima Pharosa i Isse, koji bi možda mogli ukazati na podrijetlo tipa kojem pripada naš primjerak.

Prema analizi pitosa iz Atene MacNeil Boggess (1972, 198-200) utvrdila je da nema elemenata koji bi mogli dati precizniju kronologiju budući da svi primjerci pripadaju istom tipu, to jest "neckless pithoi". Pitosi ili doliji, kao i tegule, izgleda ne mijenjaju oblik kao što se mijenjaju amfore ili fina keramika tako da ih je teško uže datirati sve dok ne budemo pažljivije kopali i vodili evidenciju o kontekstu nalaza. Međutim, još je uvijek nepoznato jesu li postojale standardne mjere (veličine) za pitose, odnosno dolije. To tek treba istražiti. Postoji opće mišljenje da ima pitosa do 2 m visine i manjih do 1,3 m visine, ali ništa više od toga.³⁵ Svakako, naš je pitos dosad najstariji poznati antički pitos u nas, najljepše ukrašen, i zasad jedini koji ima grafit na grčkom.

Ako je naš pitos sadržavao vino, onda je on većim dijelom morao biti ukopan u pod neke kuće, kao što je to na primjer u Olynthosu, gdje su bili ukopani u podrumu kuće (nazvane Villa of Good Fortune), ili pak u nekoj javnoj građevini. Naime, velika težina mogla je dovesti do puknuća pitosa ako je on bio u slobodnom prostoru, kao što su stajali pitosi u kojima su se čuvale žitarice ili slične lakše stvari kojima je odgovarao suh okoliš. Ukopani pitosi privlačili su vlagu i držali približno istu, hladniju, temperaturu nego da su na otvorenom, što, naravno, pogoduje vinu i onima koji ga piju. Koliko je bio ukopan, ne može se reći, ali, po svemu sudeći nije bio u podrumu, već na nekom važnijem privatnom ili javnom mjestu (na primjer svetištu),

³¹ OLYNTHOS VIII, 315-316; AMIX 1958, 169-170.

³² B. KIRIGIN, 1990, 63-64, Pl. 30a; KIRIGIN, u tisku 2, br. 45.

³³ G. GRECO, 1982, 76 i sl. 16.

³⁴ Neobjavljen. B. KIRIGIN et al. 2006, 14 pod VS 1002.

³⁵ B. KIRIGIN, u tisku 1.

Sl. 7. Detalj oinohoe inv. br. Fb 1442 iz Isse (foto: Ž. Bačić).

Fig. 7. Detail of the oinochoe inv. no. Fb 1442 from Issa. Photo by Ž. Bačić.

No.	Diameter of Rim	Inscription	Amount in Drachmas
1.	0.77	ΔΔΔΤΙ	= 31 drs. 1 obol
2.	0.82	ΔΔΔΠΤΤΙ	= 37 drs. 1 obol
3.	Not obtainable	ΔΔΔΔΤΤΤΙ	= 43 drs. 1 obol
4.	" "	ΔΔΔΔΠΤ--	= 45 to 50 (drs.)
5.	0.86	ΠΙΙΙΞ	= 53 (drs.) 4 obols

Tablica 1. Pitosi iz Olynthosa s promjerima oboda, grafitom i cijenom u drachmama (prema D. ROBINSON i J. W. GRAHAM 1938, 314).

Table 1. Pithoi from Olynthos with rim diameters, graphite and prices in drachmas (after D. ROBINSON and J. W. GRAHAM 1938, 314).

gdje je dekorativni ornament na njegovu obodu dolazio do izražaja. Kako ne znamo je li na gornjem dijelu trbuha bio još kakav drugi ornament, kao što to ima jedan pitos iz Korinta,³⁶ ne možemo govoriti koliko je duboko bio ukopan, ali je svakako bio ukopan više od polovice.

Poznato je da je u Farosu, Issi i u Resniku postojala keramička proizvodnja u grčko i helenističko doba, pa je moguće da je i naš pitos izrađen u jednoj od njih.³⁷ No, da bismo ušli u trag mjestu gdje je naš pitos nastao, možda će nam pomoći petrografske i kemijske analize sastava gline iz raznih ležišta i s raznih pitosa/dolija. Uzorak s našeg primjerka dali smo na analizu dr. sc. Marti Mileusnić s Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta u Zagrebu koja je u ljeto 2007. boravila na Visu i s našim kolegama obilazila i uzimala uzorke gline s raznih nalazišta i s ulomaka keramičkih produkta koji imaju jasan kontekst. No, da bi se dobili pouzdani podatci, potrebno je izvršiti analizu velikog broja uzoraka ne samo s Visa već i sa susjednih otoka i primorja. To je dugotrajan i skup projekt koji geologinja Mileusnić želi realizirati, što je za svaku pohvalu. To je jedini način kako bismo došli do novih relevantnih podataka. Eventualne razlike u sastavu gline možda će ukazati i na mjesto gdje je glina za naš pitos izvađena i gdje je on izrađen. Do tada, i dok se posve ne riješi problem: kapacitet ili cijena, možemo se veseliti poput pjesnika Wysten Huge Audena kada u pjesmi "Archaeology" kaže: "guessing is always / more fun than knowing."³⁸

³⁶ E. C. MACNEIL BOGGES, 1970.

³⁷ Za Faros vidi: M. KATIĆ, 1999-2000; B. KIRIGIN – J. HAYES – P. LEACH, 2002; B. KIRIGIN, 2004, 137, 165; 2006, 106, 123. Za Issu vidi: B. KIRIGIN, 1999, 419-421; B. KIRIGIN – T. KATUNARIĆ – L. ŠEŠELJ, 2005, 11; 2006, 193-194 i prilog B. Čarga u ovoj publikaciji. Za Resnik vidi: Z. BRUSIĆ, 2004, 16-21.

³⁸ Koristim priliku zahvaliti se kolegama Ireni Radić Rossi, Alanu Johnstonu i Vedranu Barbariću na korisnim razgovorima o ovoj temi, te prijatelju Radoslavu Pavazzi s Fakulteta elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje Sveučilišta u Splitu koji mi je pomogao oko izračunavanja kapaciteta pitosa. Također se toplo zahvaljujem Ivanki Prpi-Stojanac, višem preparatoru, Tončiju Seseu i Živku Bačiću, fotografima.

BIBLIOGRAFIJA

- AMIX, D. A., 1958. – D. A. Amyx, The Attic Stellai, Part III, *Hesperia*, 27/3, Princeton, 164-254.
- BLITZER, H., 1990. – Harriet Blitzer, Koroneika: Storage-jar Production and Trade in the Traditional Aegean, *Hesperia* 59/4, Princeton, 675-711.
- BRENNI, G. M. R., 1985. – Gianmarco Mario Rafaele Brenni, *The Dolia and the Sea-Borne Commerce of Imperial Rome*, rukopis magistarske radnje (College of Texas A&M University).
- BRUSIĆ, Z., 2004. – Zdenko Brusić, *Resnik, hidroarheološka istraživanja* (katalog izložbe, ur. A. Babin), Kaštela.
- CLARK, A. J. – ELSTON, M. – HART M. L., 2002. – A. J. Clark – M. Elston – M. L. Hart, *Understanding Greek Vases*, Los Angeles.
- ČIČIKOVA, M., 1958. – Maria Čičikova, Les timbres sur pithoi de Seuthopolis, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 82/2, Paris, 466-481.
- FRANKE, P. R., 1999. – Peter. R. Franke, Numismatics: its work, methods and potential, u: P. R. Franke and I. Marathaki (urednici), *Wine and Coins in Ancient Greece*, Athens, 57-67.
- GILL, D. W., 1991. – David W. Gill, Pots and Trade: Spacefillers or Objects d'art?, *Journal of Hellenic Studies*, 111, London, 29-47.
- GRECO, G., 1982. – G. Greco, Lo sviluppo di Serra di Vaglio nel V e IV sec. A. C., *Mélanges de l'école française de Rome*, 94, Roma, 67-89.
- HEMELRIJK, J. M., 1991. – J. M. Hemelrijk, A Closer Look at the Potter, u: T. Rasmunssen i N. Spivey (urednici), *Looking at Greek Vases*, Cambridge, 233-231, 256.
- JOHNSTON, A., 1979. – Alan. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster.
- JOHNSTON, A., 1984. – Alan Johnston, Fragmenta Britannica III: Pithoi, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 31, London, 39-50.
- JOHNSTON, A., 1985. – Alan Johnston, Pithoi: an addendum, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 32, London, 117.
- KATIĆ, M., 1999-2000. – Miroslav Katić, Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa, *Opuscula Archaeologica*, 23-24, Zagreb, 49-58.
- KIRIGIN, B., 1990 – Branko Kirigin, Late Gnathia: A Glimpse at the Issa Case, *B' Epistemonike Sinanthese Gia Ten Ellenistike Keramike*, Athina, 58-65.
- KIRIGIN, B., u tisku 1 – Branko Kirigin, Pitos/Dolium: uvodne napomene, *Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo.
- KIRIGIN, B., u tisku 2 – Branko Kirigin, *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split.
- KIRIGIN, B. – HAYES, J. – LEACH, P., 2002. – Branko Kirigin – John Hayes – Peter Leach, Local Pottery production at Pharos, u: N. Cambi, S. Čače i B. Kirigin (urednici), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Split, 241-260.
- KIRIGIN, B. – KATUNARIĆ, T. – ŠEŠELJ, L., 2005. – Branko Kirigin – Tea Katunarić – Lucijana Šešelj, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split, 7-24.
- KIRIGIN, B. – KATUNARIĆ, T. – ŠEŠELJ, L., 2006. – Branko Kirigin – Tea Katunarić – Lucijana Šešelj, Preliminary notes on some economic and social aspects of amphorae and fine ware pottery from Central Dalmatia, 4th – 1st. BC, u: F. Lenti (ur.), *Rimini e l'Adriatico nell' eta delle guerre puniche*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, 25-27 marzo 2004 Bologna, 191-225.

- KIRIGIN, B. ET AL., 2006a. - Branko Kirigin – Nikša Vujnović – Vincent Gaffney – Slobodan Čače – Tomaž Podobnikar – Zoran Stančić – Josip Burmuz, *The archaeological heritage of the islands of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta*, (BAR IS 1492) Oxford.
- MACNEIL BOGGES, E. C., 1970. - Elisabeth Clanfant MacNeill Boggess, A Hellenistic Pitos from Corinth, *Hesperia*, 39/1, Princeton, 73-78.
- MACNEIL BOGGES, E. C., 1972. - Elisabeth Clanfant MacNeill Boggess, *The Development of Attic Pitos*, rukopis disertacije obranjene na Bryn Mawr College 17. 3. 1972. godine.
- NIKOLAENKO G. M., 1974. - G. M. Nikolaenko, Metki na antichnykh Pifosach, u: *Chersones Tavricheskii Remeslo i Kultura*, Kiev 1974 (citirano prema Johnston 1985).
- OCD 1996. – *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford (treće izdanje).
- OLYNTOS VIII (vidi: D. ROBINSON – J. W. GRAHAM 1938).
- PITOS, 2002. – *Pitos. Izlaganje prinove*. Hrvatski pomorski muzej Split, Split.
- RADIĆ ROSSI, I., 2006a. – Irena Radić Rossi, Prošupljeni doliji – osebujni nalazi iz hrvatskog primorja, *Histria Antiqua*, 14, Pula, 83-93.
- RADIĆ ROSSI, I., 2006b. – Irena Radić Rossi, Due testimonianze particolari sull'economia marinara nella Dalmazia romana, u: I. Radić Rossi (ur.), *Acheologia subaquea in Croazia*, Venezia, 47-57.
- ROBINSON, D. – GRAHAM, J. W., 1938. - D. Robinson – J. W. Graham, *Excavations at Olynthos*, VIII, Baltimore.

ΠΙΘΟΣ FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

SUMMARY

A fragment of a Greek pithos is published in the article, which was most probably found in central Dalmatia. It is particularly interesting in terms of the graffiti, the numerical symbols ΔΔΔ Π ΙΙΙ, and the decoration of grapevines on the exterior lateral side of the rim. On the basis of the dimensions, the author considers that the pithos had a globular shape (ca. 160 x 150 cm), with a capacity of over 1000 liters, and that it served to store wine in some public area. Although its site of discovery is unknown, the author suggests that it would have been made in one of the well-known production centers: Pharos, Issa, Resnik, and that the form represents a predecessor to the later Roman doliae in this region.

The numerical symbol ΔΔΔ Π ΙΙΙ (= 38) is debatable, but it probably represents the price of the pithos itself, given that the process of production of such large vessels was complicated, lengthy, and expensive.

KEY WORDS: *Greek pithos, graphite, decoration, capacity, production, price*